

Mats Bergman

PERSONLIG PESSIMISM OCH SOCIAL TRAGEDI

Pragmatistiska perspektiv på livsmening

I vissa karikatyrer presenteras frågan om livets mening som arketyper för ofruktbar filosofisk verksamhet: den grubblande tänkaren svävar i det blå, utan fotfäste i det verkliga livet. Denna bild är kanske inte alldeles omotiverad – med tanke på vissa filosofiska spekulationer är den rent av träffande. Men det är värt att notera, att 'livets mening' inte egentligen betecknar en klart avgränsad filosofisk frågeställning, utan snarare en mängd komplexa livsfilosofiska och etiska diskussioner.

I den västerländska filosofin har man närmat sig ämnet från ett antal olika infallsvinklar, i vilka inte bara svaren utan också de ställda frågorna skiljer sig från varandra på ett markant sätt. Den tydligaste vattendelaren torde utgöras av undersökningarnas riktning och omfång. En del tänkare söker den yttersta meningen i allmänna principer eller kosmiska konstanter, vilka står ovan om den mänskliga existensens sfär. I skarp kontrast till dessa svepande visioner står de människocentrerade analyser, där man letar efter livets mening i subjektets villkor – vanligtvis i det egna självet. För åskådlighetens skull kan vi i denna tudelning identifiera två separata problemområden, vilka kan relateras till olika typer av mening:

den universella meningen *med* livet och den personliga meningen *i* livet (jfr. Pörn 1995).

Oberoende om det gäller den universella eller den personliga nivån kan frågan om livets mening bemötas i nihilistisk anda, dvs. genom att förklara att livet sist och slutligen är *meningslöst*. Jag skall i denna essä främst diskutera vissa aspekter av den personliga *upplevelsen* av tillvarons meningslöshet och meningsfullhet. Trots att den stora frågan om den universella meningen kommer att skymta fram under diskussionens förlopp, gäller min behandling alltså i första hand den lättare gripbara mänskliga sfären. Men också detta plan är oerhört komplext, eftersom det är möjligt att granska den mänskliga situationen på många olika sätt. Jag vill betona, att jag i min diskussion inte gör anspråk på något slag av fullständighet. Däremot vill jag skissera upp ett par kontrasterande perspektiv på livets mening, vilka jag ser som en följd av den *människosyn* man utgår från. Den första infallsvinkeln baserar sig på introspektion och individualism. I den stöter man på problemet med subjektiv förtvivlan och värdenihilism. I det andra perspektivet, vilket jag betecknar som *pragmatistiskt*, betonas människans sociala natur och aktivitet. I den möter man svårigheter relaterade till identitetskonflikter och motstridiga ideal. Ingendera infallsvinkeln erbjuder enkla lösningar på livets mening, som en gång för alla skulle kunna skydda oss från pessimism. Men jag anser att det senare perspektivet trots allt är att föredra och jag skall i det följande försöka redogöra för mina skäl.

DET MENINGSLÖSA OBJEKTET

Det finns otaliga skäl för förtvivlan och pessimism i världen. Känslor av maktlöshet och hopplöshet är vardagliga företeelser, sannolikt alltför bekanta för var och en av oss. Vi upplever ofta att någonting står bortom våra möjligheters gränser, att det vi önskar är omöjligt. Å andra sidan leder dylika erfarenheter ytterst sällan till genomgående pessimism angående tillvarons värde. Motgångar hör till livets gång. Samtidigt är det inte svårt att tänka sig ohyggliga olyckor eller sjukdomar, vilka kan stå bakom den skrämmande slutsatsen, att livet - eller just detta liv - inte är värt att leva. Det rör sig om djup förtvivlan, som

förvandlar hela tillvaron till en tröstlös mardröm. Här befattar jag mig dock inte med dessa typer av ångest, eftersom de kan direkt hänföras till relativt konkreta orsaker. Det är inte för att jag önskar förneka dessa problems allvar – tvärtom, jag uppfattar dem som genuina tragedier. Jag menar enbart, att en faktisk orsak ibland är en tillräcklig förklaring för människors *upplevelser* av förtvivlan och meningslöshet. Vi kan förstå, varför en vän som drabbats av en plågsam sjukdom intar en negativ hållning till livet.

Det förekommer varianter av pessimism, vilka inte kan

ges en sådan omedelbar förklaring i form av allvarliga motgångar, olyckor eller sjukdomar. De är svårare att greppa och ter sig sannolikt avlägsna för många människor, men de kan också vara av större filosofiskt intresse. Den livströtthet, som kan lamslå en frisk och fullt funktionsduglig människa, är ofta en intellektuell typ av förtvivlan. Enligt William James är denna *tedium vitæ* väsentligen en religiös åkomma, ett resultat av reflektion över människans situation i en till synes grym och gudlös värld (James 1907, s. 39 f.). Han menar, att en dylik *spekulativ melankoli* är ett resultat av den vetenskapliga

världsbilden, som lämnat universum kallt och likgiltigt för människors liv och lidande. Men denna analys är för begränsad, emedan den förlägger den spekulativa pessimismen enbart i en religiös sfär. Den förtvivlan James talar om är i huvudsak en upplevelse av *universell* meningslöshet, en utåtriktad förtvivlan över tillvarons allmänna karaktär. Naturligtvis förekommer denna typ av pessimism – speciellt bland intellektuella samt andra människor med läggning för storslagen spekulativitet. Det är bara inte hela sanningen. Den spekulativa förtvivlan förekommer även i en subjektivistisk form, i vilken man vänder sig inåt mot det egna självet.

Om vi följer Pörns analys av meningslösheten i livet, så kan vi konstatera att förtvivlan är en emotion som riktas mot ett objekt. I en sådan upplevelse av *personlig* meningslöshet är detta objekt det egna *jaget* (Pörn 1995, s. 127). Det är dock viktigt att notera, att även förtvivlan över det egna självet är ett komplicerat fenomen. I en del fall kan den hänföras till vissa oönskade händelser, vilka har utgjort upptakten till ett tilltagande tvivel angående ens livs värde. Det gäller ofta en oförmåga att leva upp till egna eller andras förväntningar, t.ex. angående karriär eller människorelationer. I andra fall finns det inte sådana klart påvisbara utlösande faktorer, trots att upplevelsen av meningslöshet är hur verklig som helst. Den gemensamma nämnaren för melankolisk förtvivlan är i varje fall den introspektiva läggningen samt känslan, att ens liv är i någon bemärkelse utsiktslöst. Pessimismen gäller sålunda inte hela tillvaron, utan kan begränsas till vissa aspekter av den mänskliga eller personliga existensen.

I personlig pessimism ingår någon grad av missnöje med jaget. Det kan variera från förtvivlan över bristen på någon bestämd kapacitet till den djupa besvikelsen över jagets allmänna oförmåga att uppvisa sitt egna värde i sitt väsen. I en mildare form är förtvivlan över det egna jaget ett vanligt fenomen, som de flesta människor torde vara bekanta med. Det ingår i alla önskningar att vara annorlunda än man är, trots att man anser det vara omöjligt att viljan skulle förverkligas. Men i en mer olycksbådande form förvandlas denna typ av förtvivlan till en introspektiv princip, en fix idé med jaget i centrum. Det egna självet analyseras med obarmhärtig intensitet. Man upptäcker brister och gränser, missnöjet ökar. Och

samtidigt börjar man ifrågasätta huruvida det överhuvudtaget finns någon mening i detta liv, som känns så otillfredsställande.

Förtvivlan över det egna jaget kan utvecklas till ihärdig spekulativ melankoli. Det är i dylika fall den förtvivlande människan är speciellt benägen att ställa frågor som "Vad är meningen med *mitt* liv?" eller "Har *jag* något värde?" Visserligen finns det också ett slags yttre aspekt i denna process, emedan det egna självet relateras till sociala förväntningar och möjligheter, men svaret på frågorna söks främst i introspektiv granskning av det egna självet – som beklagansvärt ofta befinner sig vara otillräckligt.

Eftersom den introspektiva förtvivlan innebär en koncentration på jaget, är det av intresse att begrunda hurdan människosyn den implicerar. Det finns tre attityder till det mänskliga subjektet, vilka påfallande ofta uppträder i samband med personlig pessimism, nämligen *reifikation av jaget*, *isolering av jaget* och *uppfattningen att jaget är den autentiska meningens enda källa*. Det är inte givet att dessa aspekter uppträder i varje fall av introspektiv förtvivlan, åtminstone inte som medvetet formulerade principer. För vår diskussion ligger deras värde i det, att de lyfter fram drag hos denna förtvivlan, vilka är lättare att granska kritiskt än det i sig mycket svårgripbara fenomenet. Jag beskriver dem kort nedan, för att därefter granska alternativa sätt att se på jagets villkor.

(a) Inåtvänd, melankolisk förtvivlan involverar en benägenhet att uppfatta jaget som ett givet objekt. Vi kan beteckna detta som *reifikationsaspekten* hos den personliga pessimismen. I den introspektiva processen vänder man sig mot det egna jaget, i vars kärna man söker efter det som kunde ge livet ett absolut värde. I denna aktivitet framstår jaget som en uppsättning förmågor och läggningar, vilka självmedvetandet kan betrakta och analysera. Vidare ingår det i denna introspektion en tendens att generalisera: från mina faktiska erfarenheter, att jag inte kan sjunga och finner opera tråkigt, betecknar jag mig själv som "omusikalisk". Detta nästan instinktiva resonemang kan naturligtvis vara en rimlig slutsats, som på ett förnuftigt sätt begränsar mina förväntningar och förhindrar mig från att göra pinsamma misstag i framtiden. Problemet i den introspektiva vändningen är

att dylika beteckningar uppfattas som statiska, en gång för alla fastslagna egenskaper hos jaget. När man till detta lägger pessimistens tendens att koncentrera sig på egna brister och svagheter, kan resultatet vara en skrämmande förlamning av den verkande viljan, som kunde få till stånd önskade förändringar: "Jag vill inte vara en sådan människa, men jag är nu helt enkelt sådan och kan inte göra något åt saken." I en radikalt reflexiv vändning kan den melankoliska människan vända sig till det, som allt mer upptar hennes tankar: själva förtvivlandet. Till slut är hennes självförståelse enbart detta: "Jag är en förtvivlare." Och det kan bli likt ett svart hål, som slukar upp all mening i hennes liv (jfr. Pörn 1995).

(b) Ett av de mest utmärkande dragen hos den introspektiva individen är hennes exklusiva koncentration på allt det vi kan beteckna som *internt* i en människa: känslor, tankar, egenskaper osv. Av detta följer lätt en känsla av isolering, en uppfattning att det egna jaget är en separat entitet utan verkliga betydelsefulla kopplingar till den övriga världen. Denna *isoleringsaspekt* hos den introspektiva vändningen leder i sin tur till en tendens att tillskriva det egna medvetandet en absolut privilegierad position i den pågående analysen av jaget. Det egna jaget är *mitt*, ett privat objekt för ett *monologiskt* medvetande (jfr. Taylor 1991). De centrala dragen i denna bild av jaget sammanfattas väl av James position i hans *Psykologi* (1925, s. 160):

Varje jag behåller sina tankar för sig själv. Tankar kunna icke givas bort eller bytas ut. Ingen tanke blir någonsin *direkt gripbar* för en tanke hos något annat personligt medvetande än det egna. Fullständig isolering, oåterkallelig pluralism är lagen.

Om detta perspektiv sammankopplas med den pessimism, som är typisk för den introspektiva melankolin, så får den förtvivlande individen en ny orsak att förtvivla: hon står ensam med sin plågsamma efarenhet. Enligt detta synsätt kan ingen kommunikation verkligen förmedla den smärtsamma upplevelse den förtvivlande människan känner: "Du *kan* inte förstå..." Samtidigt är det tänkbart att denna isolering inger pessimisten en viss känsla av överlägsenhet. Hon har uppnått en djup insikt i

existensens väsen – dess meningslöshet – som 'vanliga' människor inte begriper. Möjligtvis förklarar det varför förtvivlan över det egna självet anmärkningsvärt ofta sammankopplas med förakt för de människor, som lever sina liv utan att gripas av liknande personlig pessimism.

(c) Varje människa som på introspektiv väg utforskar det egna jaget, kommer där att upptäcka vissa värderingar, normer och ideal. Vi har alla vissa uppfattningar av typen "det är bättre att göra A än B" eller "solsken är trevligare än regn". Är inte dylika värderingar precis vad den självgranskande människan letar efter, dvs. mening i det egna jaget? Inte nödvändigtvis, för en närmare analys tenderar att visa, att dessa element är av socialt ursprung – och därför inte godtagbara som genuin mening i livet. Det verkar ingå i den radikala introspektionens logik, att man inte kan godkänna någonting som kan hänföras till den yttre världen som en autentisk källa för livsmening. Denna tendens kunde kallas för den subjektiva förtvivlans *autenticitetsaspekt*. Den inbegriper en vilja att vara absolut självständig, att inte låta slumpmässiga yttre faktorer verka störande i sökandet efter stabil mening i livet. Att acceptera sociala konventioner, normer och ideal som mening i ens liv upplevs som ett slags brott mot det egna självets *självbestämmanderätt*. Därför finner man också hos förtvivlande människor en benägenhet att konsekvent negera ideal och värderingar, om dessa upplevs härstamma från uppfostran, utbildning eller motsvarande sociala processer. Om denna negation bedrivs systematiskt, allt djupare in i självet, så kan det hända att den introspektiva människan upptäcker att hon verkar vara kapabel att avstå från alla de värderingar hon vid någon tidpunkt uppfattat som rätta och riktiga. I extrema fall kan resultatet vara att pessimismen angående det egna självet, som baserade sig på missnöje med jaget, förvandlas till ren nihilism. I det fallet framträder det klart att det inte finns någon mening i livet. Naturligtvis är det möjligt att inneha denna insikt och ändå leva enligt gamla former. Men det kan leda till upptäckten av ytterligare en önskad egenskap hos jaget: hyckleriet. Förtvivlan tilltar och bildar en ond cirkel, vilken enbart verkar kunns brytas av total resignation eller medveten cynicism.

SJÄLVKONTROLLENS MÖJLIGHETER

Upplevelsen av meningslöshet i livet kan relateras till förtvivlan över det egna självet, dess egenskaper och brister. Men är denna introspektiva förtvivlan den enda rimliga reaktionen på den mänskliga situationen? Är det vad vi har att vänta oss från en nykter betraktelse av meningen i livet? Jag anser att den ovan presenterade introspektiva melankolin till stor del är en följd av *vanan* att betrakta jaget som ett statiskt och isolerat objekt, samt av tendensen att ensidigt privilegiera det privata och

subjektiva i förhållande till det kommunikativa och sociala i tillvaron. Syftet med analysen var att lyfta fram vissa antaganden, vilka är viktiga komponenter i den pessimistiska positionen. Enligt min åsikt utgör de grunden för den extrema förtvivlan, vilken i värsta fall resulterar i en förlamande känsla av total hopplöshet.

Trots att det kan vara en kamp mot väderkvarnar att försöka argumentera mot den övertygade pessimisten, skall jag här försöka skissera upp vissa alternativa perspektiv på människans situation och meningen i livet. I ett sådant försök är det knappast produktivt att inta en

aggressivt optimistisk position, eller att i likhet med Charles S. Peirce helt enkelt klassificera pessimismen som en typ av vansinne (Peirce 1931-58, vol. 6, § 484). Mer lovande anser jag det vara att granska de antaganden, vilka jag identifierade som reifikations-, isolerings- och autenticitetsaspekterna hos den introspektiva pessimismen. De kan kritiseras på ett konstruktivt sätt, till skillnad från den känslomättade upplevelsen av förtvivlan, vars dramatiska kvalitet antagligen inte kan uppfångas av en filosofisk diskussion. Enligt min mening är det bäst att ta sig an denna kritik genom att uppmåla alternativa perspektiv på människans situation i världen. I det är två strategier användbara. Man kan för det första påpeka att människan utövar åtminstone en viss grad av självkontroll och för det andra betona det självmedvetna jagets sociala aspekt. I det följande skall jag kort diskutera dessa infallsvinklar.

Är det ändamålsenligt att betrakta människan som ett objekt eller som en stabil uppsättning av egenskaper? I en viss bemärkelse verkar detta synsätt både naturligt och väl grundat. Erfarenhet visar att det finns kontinuitet i människans natur, åtminstone i vårt eget väsen. Det är ju uppenbart att mina egenskaper inte förändras från dag till dag – jag är omusikalisk i år, liksom jag var i fjol. Det är ju också ett faktum att vi i vår vardagliga aktivitet tolkar oss själva som en enhet, ett centrum för känslor, tanke och annan aktivitet. Men av detta följer inte nödvändigtvis att den *verkliga* personen skall sökas enbart i det stabila i människan, medan allt det föränderliga kan reduceras bort som irrelevant för hennes sanna karaktär. Tänk bara på hur mycket av det vi finner värdefullt hos en människa kan modifieras av tanke och erfarenhet. Hennes egenskaper, värderingar och mål genomår alla förändringar under livets gång. Varför skulle det vara annorlunda med oss själva?

Den introspektiva tendensen att behandla jaget som ett stabilt objekt kan inbegripa ett drag av självbedrägeri, eftersom den tillåter människan att undvika allt ansvar för sina egenskaper och deras utveckling. Hon är sådan hon är och kan inte hjälpa det. Det är möjligt att denna reifikation av jaget beror på obehag inför livets osäkerhet. I en förbryllande värld kan det till synes stabila självet erbjuda en viss tröst, även om det begränsar människans

utsikter. Men som en aspekt av förtvivlan är reifikationen en källa till pessimism, eftersom det egna jaget där upplevs som ett hinder i livet. Denna känsla av otillfredsställelse lindras inte nödvändigtvis av det, att den förtvivlande människan inser att många av hennes egenskaper inte är absolut oföränderliga. Om hon konsekvent söker autentisk stabilitet i sitt väsen, kan det hända att hon slutligen finner det enbart i sin förtvivlan, vilken bildar ett slags ultimatum pessimistisk princip: "Jag förtvivlar, alltså finns jag till – men det är så meningslöst..."

Kan vi uppfatta det egna jaget på något annat sätt än som ett självmedvetet objekt? Det tror jag - och det kräver inte nödvändigtvis att vi gör våld på vårt sunda förnuft genom att förneka upplevelsen av självet som en enhet. Vad är det vi egentligen betraktar som karaktären hos en människa? Det är inte i första hand hennes medvetande, utan snarare hennes dispositioner, värderingar och ideal. Naturligtvis kan vi säga, att det är frågan om egenskaper som tillhör jaget, men en annorlunda syn på människan och hennes villkor framträder om vi i stil med Peirce ser hennes natur som en flexibel uppsättning *vanor*. Med 'vana' förstår Peirce en företeelse av regelbunden karaktär, vars kontenta är att den *skulle* leda till en viss typ av handling under vissa förhållanden. En vana är en princip, som kan styra vårt beteende. Dessa vanor inbegriper instinktiva och ärvda dispositioner, om vilka vi inte behöver vara medvetna. Men de flesta vanor av betydelse för livet är inlärd, ett resultat av sociala influenser. De kan förändras och om vi gör oss själva medvetna om dem, så kan vi försöka kontrollera deras utveckling.

Det är naturligtvis en förenkling att säga att människans karaktär består av en knippe vanor, men om begreppet 'vana' uppfattas tillräckligt brett är det användbart. För det första inkluderar människans vanor inte enbart handlingsvanor i snäv bemärkelse, utan också tanke- och tolkningsvanor. För det andra förekommer det mer och mindre täckande vanor. De varierar från enskilda handlingsmönster till allmänna *livsideal*, vilka vägleder oss i vanebildningen. Peirces pragmatistiska människosyn bygger på insikten att den mänskliga naturen inte bara förändras, utan att den delvis utvecklas genom medveten *självkontroll*. En människas vanemässiga handlande är

inte automatiskt, utan inbegriper ett reflexivt moment, i vilket hon kan kritisera och modifiera sina egna vanor genom att jämföra dem med ideal. Denna process är dock inte godtycklig. I denna stund har vi de vanor och ideal vi har och det kan inte hjälpas – det är precis den insikten som kan leda till en reifikation av självet och förtvivlan över dess brister. Men människan är inte begränsad till nuet: hon har också ett förflutet och framförallt en framtid. Det är framtidsprojektionen som är essentiell för självkontroll. Tack vare sin föreställningsförmåga kan en människa överväga olika alternativ och begrunda deras följder. Om en viss hypotetisk handlingsvana verkar leda till attraktiva konsekvenser, kan man besluta sig för att försöka agera på ett sådant sätt. Vanan kan befästa sig i vår natur, om vi efter prövning finner den vara värdefull. I den bemärkelsen tränar människan ständigt sig själv för framtiden.

Det är viktigt att utpeka två begränsningar hos den mänskliga självkontrollen. För det första berör den enbart en liten del av människan. De flesta av våra vanor står inte under rationell kontroll, utan fungerar väl utan att vi ens är medvetna om dem. Det gäller också för en stor del av de värden och normer enligt vilka vi lever vårt dagliga liv. Men i princip kan vilken som helst vana lyftas fram inför medvetandet för granskning och kritik. För det andra är självkontrollens roll snarare *hämmande* än *nyskapande*. Om vi ger vår föreställningsförmåga fria tyglar så inser vi att framtiden är full av olika möjligheter, fler än vi någonsin kan förverkliga. Den rationella självkontrollens uppgift är egentligen att genom övervägande av alternativa handlingsmönster och ideal bestämma vad det är man *inte* skall göra för att uppnå sina ändamål. Det är främst frågan om att determinera sig själv genom att utstaka gränser för sitt eget beteende. Men det behöver inte uppfattas negativt. För som James påpekar måste man lära sig avstå för att kunna leva (James 1925, s. 196). Därför är de val vi gör i vårt liv av så stor vikt.

Om en människas karaktär väsentligen utgörs av olika vanor, så kan man fråga sig hur det kommer sig att hon uppfattar sig själv som en enhet, som ett *jag*. I människosyner, vilka betonar introspektionens ledande roll, förklaras det genom självmedvetandet, dvs. självets kapacitet att *observera* sig själv som ett objekt. Ett

annorlunda perspektiv erbjuds av Josiah Royce, som menar att en människas uppfattning av sig själv är en tolkning av hennes förflutna erfarenhet, kopplad till en tolkning av hennes framtida hopp och intentioner (Royce 1982, s. 363). Vi kan uppfatta det som en tolkningsvana, som likt alla vanor tenderar till en viss enhet. Denna vanas centrala ställning förklaras till stor del av dess nytthet: den möjliggör kontemplation av möjligheter och självkontroll. Men vidare kan man notera, att den mänskliga enheten inte är absolut. Hon är snarare en heterogen varelse, med många sätt att förstå sig själv. En människa innehar ett antal olika *identiteter*, relaterade till olika livssituationer (Taylor 1991). Hon betar sig annorlunda beroende på om hon för tillfället ser sig själv som förälder eller som lärare – hon t.o.m. tänker i termer relaterade till den aktuella identiteten. Dessa identiteter kan vara klart separerade och behöver inte heller vara rätlinjigt förenliga i varje enskild aspekt. Men det betyder inte, att de måste betraktas som irrelevanta aspekter av självet, vilket i verkligheten är ett och odelbart. Mitt förslag är att betrakta en identitet som en uppsättning vanor, vilka är sinsemellan konsekventa. Som en självförståelse utgör en identitet *en* tolkning av självet, bland många möjliga.

Av central betydelse för människans liv är de ideal, vilka beskriver hurdan människa hon skulle vilja vara. Med andra ord gäller det identiteter, vilka upplevs som attraktiva. Men kan en människa välja att bli en viss typ av människa på det sätt som skisserats ovan? Det är klart att vi kan beundra vissa livsformer, men kan vi verkligen medvetet förändra vår egen natur? Det tror jag, även om jag vill betona att det inte är en enkel process. Vi möter säkert motstånd från tidigare vanbildningar och andra identiteter – kanske också från vår omgivning. Det kan illustreras med ett enkelt exempel. Anta att en människa kommer i kontakt med vegetarianer och på basen av dessa erfarenheter formar en uppfattning om den vegetarianska livsstilen. Den verkar attraktiv för henne och efter ett tankeexperiment, där hon föreställer sig konsekvenserna av att själv bli vegetarian, beslutar hon sig för att omfatta denna identitet. Det kräver vissa dåd av henne, av vilka det viktigaste är att avstå från den tidigare vanan att äta kött. Men biffarna utövar fortfarande sin lockelse och i

matbutiken måste vegetarian-lärlingen anstränga sig, för att inte köpa inre filé. Därför börjar hon aktivt tolka sig själv som vegetarian och tilldelar denna identitet en central roll i sin självförståelse. Detta projekt torde lyckas, bara viljan finns där. Men som alla rökare som försökt avstå från sin vana vet, är ett vanebyte inte alltid så lätt. Dylika företag är alltid riskfyllda och det är viktigt att nyktert granska sina vanebildningar och prioriteringar, innan man försöker modifiera sitt beteende eller omfatta en ny identitet. Misslyckade ansatser att ändra på det egna jaget har skapat mycken förtvivlan i världen.

KOMMUNIKATION OCH KONFLIKT

En människa kan acceptera tanken på självkontroll och fortfarande känna sig bedrövad över sin situation i livet. En betydande källa till inåtvänd pessimism är övertygelsen, att människan i sista hand står ensam med sin plåga. Den introspektiva individen känner ofta sig isolerad i sin förtvivlan. Denna uppfattning är direkt relaterad till tendensen att entydigt identifiera människan med ett reifierat jag eller med självmedvetandet, som observerar objektet. Jaget upplevs som en privat sfär, som inte kan förmedlas genom kommunikation. Men är det faktiskt så? Det är klart, att det ofta är plågsamt svårt att uttrycka ens mening. Men samtidigt är det uppenbart att kommunikation mellan människor förekommer, också den typ av kontakt som ger upphov till samförstånd och t.o.m. sympati. Det är i varje fall inte givet, att meningsutbyte är en omöjlighet.

Enligt min mening är det jag identifierade som isoleringsaspekten hos den personliga pessimismen en följd av att betrakta introspektiv observation som primärt och kommunikativt samröre som sekundärt. Ett sätt att argumentera mot denna syn är att likt Peirce och George Herbert Mead påpeka, att självet inte föds i ensamhet, utan i en social kontext. Kommunikativa processer spelar en avgörande roll för individens utveckling till ett medvetet jag. Men även om man erkänner, att den sociala omgivningen spelar en viktig roll i människans utveckling, kan man ändå mena, att människans interna sfär är hennes privata domän. Är inte våra tankar i första hand vår exklusiva egendom? Ur medvetandets perspektiv kan

det inte förnekas. Det är bara jag själv, som vet vad jag tänker just i denna stund. Men redan Platon påpekar, att tankens *form* är dialogisk, dvs. lik ett samtal. Denna form är av socialt ursprung. Den baserar sig på språk och andra teckensystem, vilka individen anammar genom den sociala omgivningens förmedling. Samtidigt är det just denna kommunikativa förståelses flexibla karaktär, som tillåter oss att utveckla oss själva som autonoma individer (Taylor 1991, s. 312 ff.). I kommunikation samverkar olika själv på ett sätt, som möjliggör koordinering av aktivitet och målinriktad utveckling – och samma princip gäller för den interna dialogen. Enligt Peirce kan vi uppfatta tanken som en dialog mellan olika *temporal*a aspekter av självet (se t.ex. Peirce 1931-58, vol. 5, § 546; vol. 6, § 338). Detta dialogiska drag är speciellt framträdande vid självkontroll, där självet kritiserar sina egna förslag. Det medvetna självet presenterar en bild av det framtida självet, vilken bedöms av det kritiska självet, som etablerats genom social och individuell erfarenhet. Beslutsprocessen är likt ett samtal mellan dessa aspekter hos det egna jaget.

Eftersom tankens ursprung är socialt kan den interna dialogen aldrig förvandlas till ren monolog. Enligt Mead är en kommunicerande individ i viss bemärkelse en *annan* innan hon är ett själv (Mead 1964, s. 312) – och det gäller för intern lika väl som för extern kommunikation. Med andra ord är människan aldrig fullständigt isolerad från sin sociala omgivning, eftersom den till synes monologiska introspektionen innehar dialogisk form. Det är aldrig frågan om en empiriskt ren observation, eftersom den utnyttjar språk och andra teckensystem. Vi kan visserligen hålla våra tankar för oss själva, men det förändrar inte det faktum att vårt jags *ursprung* är snarare socialt än subjektivt. Av speciell vikt är att notera, att det gäller även för våra värderingar och ideal.

Självkontroll förutsätter att människan äger uppfattningar om det goda livets karaktär. De kan kritiseras och utvecklas genom att man jämför dem sinsemellan och relaterar dem till högre ideal. Dylika värden är i huvudsak inlärdade vanor, dvs. vissa sätt att se på saker och ting. Men det kan ju hända att vi anser oss besitta ett fullständigt personligt ideal. I en viss mening är det plausibelt – människan är kapabel att modifiera sina ideal på ett unikt sätt. Det innebär ändå inte, att de skulle vara *absolut*

individuella. Även kritik av värden och ideal sker enligt vissa mönster, vilkas ultimata ursprung är socialt. Själva den dialogiska tanken är ju väsentligen social.

Enligt den autenticitetsprincip, som är typisk för en introspektiv position, kan inte värden av social härstamning godkännas som personliga ideal. De uppfattas som tillfälliga konventioner, vilka inte innehar någon absolut giltighet. Men är det inte snarare så, att vi helt enkelt är tvungna att utgå från de ideal vi har? Att på introspektiv väg försöka reducera bort allt det som kan tillskrivas den sociala sfären är en destruktiv metod, som tömmer livet på mening – vare sig det är universell eller personlig mening man söker. Mot autenticitetsprincipen talar det faktum, att det är så gott som omöjligt att finna ett fullkomligt privat ideal. Själva den introspektiva betoningen bygger på ett ideal av socialt ursprung, nämligen *självbestämmanderätten*. Om vi beaktar hur nära associerat detta ideal är med den västerländska individualismen, så inser vi att också det är i viss bemärkelse konventionellt och inlärt. Men det betyder inte att idealen måste överges, att förtvivlan är den enda giltiga reaktionen på människans situation. Den sociala sfären är inte enbart ett lager av värden och teckensystem, utan också ett potentiellt *samfund*. Om vi tolkar oss själva som medlemmar i ett sådant samfund, eller identifierar oss själva med vissa av de sociala värderingarna, är vi aldrig fullkomligt ensamma. Och samtidigt kan man hålla fast vid självbestämmanderätten som ett viktigt ideal. I

självkontroll förekommer verklig självdetermination, vilken möjliggör utveckling av individualitet inom vissa ramar.

Den radikala introspektionen inbegriper ofta ett försök att dekonstruera den mänskliga naturen, att avmaskera den i hopp om att finna dess genuina kärna. I mina ögon är det ett hopplöst företag, som i värsta fall leder till förtvivlan över det egna jagets tomhet. Jag föredrar att se på självgranskningen som en *rekonstruktiv* process, där utmaningen ligger i att orientera sig i det mångfald av konventioner och värden vi har. Då uppfattas inte tillvaron som meningslös, utan snarare som *full* av mening. Men hur går det med våra ideal i detta synsätt? Är de relativa i förhållande till situation och bakgrund,

eller finns det något allmängiltigt ideal, som både kan och bör styra varje människas liv och verksamhet? Hos Peirce finner vi en ansats att presentera ett sådant ideal, som kunde utgöra livets högsta goda. Vi finner detta ideal i den process, som leder till rationell utveckling och tillväxt – det *är* själva processen (Peirce 1931-58, vol. 1, § 615). Man skall inte förstå detta i alltför snäv bemärkelse. Det är inte materiell framgång eller rätlinjig expansion det gäller, utan snarare växande förståelse. I en högre form avancerar denna utveckling främst genom självkontroll, förmedling och kommunikativt samförstånd. Förslagets plausibilitet bygger på det faktum, att detta ideal är öppet: det är inte ett bestämt mål, som kunde nås vid någon given tidpunkt. Ett slut på utvecklingsprocessen skulle stå i

strid med själva idealet.

Man kan dock fråga sig om Peirces ideal hjälper oss i detta liv, här och nu. Det inbegriper en tanke om ett idealt samfund, vilket genom kommunikation i princip kunde uppnå samförstånd om saker och ting. Är det inte en abstraktion utan fotfäste i det verkliga livet? Det är lätt att säga, att människan bör sträva efter rationell utveckling. Men finns det några *garantier* för att vår verksamhet leder till ökande förståelse och samförstånd? Enligt Sidney Hook är det alltid möjligt, att vi trots uppriktiga försök inte förmår nå samstämmighet (Hook 1974, s. 24). Livet är fullt av motstridigheter. Även om vi omfattar utvecklingen som ett centralt ideal, måste vi på något sätt kunna handskas med detta faktum. Ett av livets tragedier är det, att vi inte kan undkomma konflikter.

Livets viktiga konflikter är sammandrabbningar mellan värderingar och ideal. I självvranssakan kan en människa upptäcka, att hennes uppfattningar står i strid med varandra. Typiskt är, att hon upptäcker att olika värderingar och ideal, vilka hänger samman med vissa identiteter, inte är förenliga. Karriäridentiteten kan inbegripa ideal, vilka inte är förenliga med individens familjeidentitet. Ett tragiskt element i varje människas liv är det, att hennes tidigare val begränsar hennes nuvarande tillvaro. Mannen, som i sin ungdom valde att bli läkare, blev inte rockstjärna. En tragedi i livet är, att vi är medvetna om ofullbordade möjligheter, identiteter som kunde ha varit. Det finns ingen människa, som någonsin skulle ha förverkligat sitt fulla potential (jfr. Peirce 1931-58, vol. 1, § 615).

Konflikter förekommer naturligtvis inte enbart på det interna planet. I vårt liv möter vi människor, vilkas synsätt skiljer sig markant från våra - inte minst i ett multikulturellt samhälle, där olika sedvänjor och religiösa föreställningar stöter mot varandra. Också den sociala sfär vi upplever som *vår* kan innehålla varierande värderingar, vilka inte är enkelt förenliga. Ett typiskt exempel är den västerländska människans religiösa och naturvetenskapliga uppfattningar. Vår sammanlagda världsbild bildar inte nödvändigtvis en konsekvent enhet. Dessutom hotas vår visshet ständigt av nya erfarenheter och kommunikativa kontakter. Kanske vi här står inför människans mest utmanande tragedi: osäkerhet och sociala konflikter är *oundvikliga* delar av vårt liv.

Känslan för det tragiska i livet är en följd av världens mångfald. Utgör dessa tragedier en god motivering för allmän förtvivlan? Det beror på hur vi ser på saken: om vi accepterar att tillvaron inbegriper potentiellt olösbara konfliktsituationer, så kommer vi med stor sannolikhet att erfara förtvivlan i vissa situationer. Men det är värt att fundera på hur livet skulle te sig *utan* konflikter. Det skulle vara ett statistiskt tillstånd av personlig harmoni och fullständigt samförstånd – ett liv utan kamp, förnyelse och överraskningar. Jag tror inte det skulle tillfredsställa människan – hon skulle börja söka efter nya risker och utvecklingsmöjligheter (jfr. Hook 1974, s. 54). I de flesta liv förekommer det en balansgång mellan trygghet och risktagande. Jag tror att den intelligenta människan aldrig kan nöja sig med enbart säkerhet.

Konflikter kan vara *oundgängliga* för upplevelsen av meningsfullhet i livet. Det verkar rimligt att påstå, att ju fler aktiviteter och intressen som engagerar en människa, desto osannolikare är det att hon skulle gripas av förtvivlan över det egna jaget. Försök att förmedla i identitets- och värdekonflikter – inre såväl som yttre - kan hjälpa oss att bekämpa den förlamande introspektiva

vanan, som hämmar vår verksamhet i olika situationer (jfr. James 1917, s. 19). Självvranssakan kan tilldelas en konstruktiv roll i självkontrollen, vilken aktivt bearbetar olika uppfattningar och ideal, utan att eliminera dem i en hopplös jakt på den autentiska Meningen. Ett erkännande av konflikter omvandlas här till en tolerant men kritisk pluralism, både på det sociala och det personliga planet. Det innebär ett byte av perspektiv: i stället för *livets värde* betonar man *levandets värden* (jfr. Hook 1990, s. 45). I tolkningen av vår situation är det viktigt att inse, hur mångsidigt det egna jaget är och vilken rikedom av möjligheter livet erbjuder. Tillväxt och samförstånd kan bibehållas som centrala ideal, men det är inte nödvändigt att uppfatta dem som den enda meningen i vårt liv. Mångsidighet med hänseende på värden och ideal är kan vara en rikedom, som höjer livskvaliteten. Livets konflikter har inte enbart tragiska följder.

AVSLUTANDE MENINGAR

Det finns gränser för filosofins tillämpning i livsfrågor. Jag förväntar mig inte, att mina argument skulle kunna omvända en övertygad pessimist, vars position baserar sig på sorgliga erfarenheter. En människa, som förtvivlar över sin situation eller sig själv, anser säkert att mina slutsatser utgör en ytterst klen tröst. Det är lätt att i en filosofisk essä diskutera alternativ till pessimism, att förespråka öppenhet och livsvilja - det är en helt annan sak att själv befinna sig mitt i förtvivlans häckkittel.

Det kan hända att min behandling av livets meningsfullhet verkat blåögt optimistisk. Det är sant, att jag i min diskussion har velat uppmåla den mänskliga situationen på ett sätt, i vilket det finns genuina alternativ till förtvivlan. Därför har jag medvetet skapat en kontrast mellan två sätt att se på den mänskliga situationen. De är filosofiska positioner, med alla de begränsningar det medför: förenkling, abstraktion och spekulation. Men jag hoppas att det blivit klart, att jag inte betraktar det pragmatistiska alternativet som en trollformel, vilken kan upplösa alla mänskliga problem. Det är snarare tvärtom: mitt syfte med att presentera ett alternativt synsätt på människans villkor har varit att försöka fånga en glimt av de mänskliga bekymrens komplexa natur. Jag har inte velat förneka det tragiska i livet. Min optimism består i att jag jag inte uppfattar alla tragedier som orsaker till förtvivlan.

LITTERATUR

- Hook, Sidney 1974. *Pragmatism and the Tragic Sense of Life*. New York: Basic Books.
- Hook, Sidney 1990. *Convictions*. Buffalo & New York. Prometheus Books.
- James, William 1907. *The Will to Believe*. New York, London & Bombay: Longmans Green.
- James, William 1917. *Några livsideal*. Stockholm: P. A. Norstedts & Söners Förlag.
- James, William 1925. *Psykologi*. Uppsala & Stockholm: Almqvist & Wiksells Förlag.
- Mead, George Herbert 1964. *Selected Writings*. Indianapolis, New York & Kansas City: The Bobbs-Merrill Company.
- Peirce, Charles S. 1931-58. *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. Cambridge: Harvard University Press.
- Pörn, Ingmar 1995. "Till frågan om livets mening" i Liss, Per-Erik & Petersson, Bo, *Hälsosamma tankar*. Falun: Nya Doxa.
- Royce, Josiah 1982. *The Philosophy of Josiah Royce*. Indianapolis & Cambridge: Hackett Publishing.
- Taylor, Charles 1991. "The Dialogical Self" i Hiley, David R., Bohman, James F. & Shusterman, Richard (red.), *The Interpretive Turn*. Ithaca & London: Cornell University Press.